

CAPITOLUL I

Particularități ale evoluției istorice a capacității cognitive a omului

Dintre toate atributele care-l disting fundamental pe om de restul sistemelor mediului biotic, esențială este, desigur, *capacitatea cogniției*. Dimensiune calitativ specifică a organizării psihice, aceasta s-a impus istoricește ca *direcție logică* de evoluție a speciei umane, supraordonată direcției biologice, dominantă la nivelurile anterioare (inferioare).

Printre altele, constituirea funcției cognitive a determinat două restructurări funcționale cu semnificație psihologică deosebită: a) *corelarea* mai mult sau mai puțin deliberată a *modelului informațional* al lumii externe cu modelul *informațional-motivațional* al propriului Eu (imaginea lumii cu imaginea despre sine) și b) transformarea comportamentului de tip reactiv în activitate cu caracter anticipat, deliberat, subordonată unei finalități (scop).

Pe baza primei restructurări, se dezvoltă progresiv cele două laturi ale conștiinței – conștiința lumii obiective și conștiința de sine, raportarea la „altul“ și raportarea la sine („autoraportarea“), integrate sub semnul unui continuum de întrebări, ipoteze, îndoieli și verificări de esență eminentemente cognitivă. În cadrul structurii date, demersul cognitiv se realizează în două sensuri: pe de o parte, omul încearcă să înțeleagă și să explice lumea în raport cu sine, pe de altă parte, el urmărește să se înțeleagă și să se explice pe sine în raport cu lumea.

Rezultatele acestui demers, conștientizate și interiorizate, devin nu numai element de echilibru și stabilitate cognitivă, ci și sursă generatoare de noi „disonanțe“, instrument de formulare a unui nou set de întrebări și probleme, de un grad de complexitate mai înalt, a căror soluționare reclamă eforturi intelectuale (și nu numai intelectuale) mai intense, pe care omul, în evoluția sa istorică, nu va conțeni nici o clipă să și le asume și să le perpetueze. Acesta este indicele structurării progresive a capacității de cunoaștere pe o bază motivațională *proprie* – dorința irezistibilă de a ști, de a înțelege, de a explica, codificată în plan acțional în imperativele „vreau să știu“ „vreau să înțeleg“. Astfel, dintr-o potență mai mult sau mai puțin ascunsă, capacitatea de cunoaștere s-a transformat treptat într-un comportament cognitiv manifest, autoevolutiv, cu programe și instrumentație specifice, formând chintesența devenirii psihicului uman.

Cea de-a doua restructurare pe care am menționat-o înseamnă, de fapt, transformarea omului dintr-un organism mai mult sau mai puțin reactiv (pasiv) în *subiect* activ, orientat critic – transformator în raport cu realitatea, pe care o va face obiect al unei permanente modelări. Funcția cogniției se împletește genetic cu acțiunea. Izvorând din acțiune, ea se integrează în acțiune, reorganizând-o, prin introducerea în schema ei de desfășurare a unor criterii și principii restrictive noi: distincția între dorință și posibilitate, între posibilitate și realitate, între scop și mijloc, între scop și rezultat, necesitatea adecvării la obiect, analiza prealabilă a sarcinii și a condițiilor, stabilirea unor indici de eficiență și raportarea rezultatelor la ei etc. Activitatea, o dată devenită conștientă, nivelul și reușita ei vor depinde în continuare de gradul de dezvoltare a cunoașterii. Dar, prin aceasta, activitatea se impune ca forță motrică a procesului cogniției, căruia, pe lângă faptul că-i ridică noi și noi probleme de investigat, izvorâte nemijlocit din structura motivațională internă a omului, îi conferă finalitate („a cunoaște pentru ceva“) și criterii de verificabilitate. Se înnoadă astfel, în plan psihologic, într-un circuit închis, *acțiunea* și *cogniția* („operația practică“ și „acțiunea

cunoscătoare⁴). Din îngemănarea lor, condiționată social-istoric, se dezvoltă și se diversifică treptat formele obiectivate ale conștiinței și practicii sociale care alcătuiesc structurile culturii și civilizației.¹

Privită istoric, capacitatea umană de cunoaștere a parcurs un drum sinuos, presărat cu nenumărate obstacole, cu cărări false și rătăcirii, cu stagnări și oscilații. Acestea însă nu au făcut decât să scoată și mai mult în relief cursul său ascendent, caracterul obiectiv, logic, al devenirii sale. Acumulările și salturile pe care le înregistrează cresc, ca valoare și semnificație, cu fiecare epocă istorică, cu fiecare treaptă de evoluție a societății. Acestea privesc nu numai rezultatele demersului cognitiv în sine, ci și mecanismele, schemele și structurile operaționale ale cogniției ca activitate psihică *vie*.

Se poate afirma că fiecare epocă istorică se caracterizează prin anumite particularități specifice ale activității de cunoaștere: epoca primitivă se distinge printr-o cunoaștere sincretică, intuitiv-concretă, fenomenal-constatativă, pătrunsă de o viziune animist-mistificatoare; antichitatea sclavagistă pune în evidență o cunoaștere global-scientistă, organizată în scheme logice riguroase, preocupată expres de realizarea principiului „rațiunii suficiente“ și de „validarea“ cunoștințelor prin integrarea lor în sisteme mai mult sau mai puțin închise (extensional). Imaginea condensată a acestui gen de cunoaștere o găsim în *Organon*-ul lui Aristotel, care va constitui centrul de gravitație a spiritului uman pe întinderea unui întreg mileniu; orice tendință de a ieși din cadrul general al sistemului aristotelic era considerată direct ca nesăbuiță și rătăcire.

De-abia în secolul al XIV-lea, criza sistemului relațiilor de producție feudale și necesitatea obiectivă a transformării lor revoluționare au dat un impuls nou cunoașterii științifice, înscriind-o pe o nouă traiectorie de evoluție. Saltul este marcat de epoca Renașterii, „care a fost cea mai mare răsturnare din câte cunoscuse până atunci omenirea“.

¹ S.L. Rubinstein, *Celovek i mir*, în: „Metodologhiceskie i teoreticeskie problemf psihologhii“, Izd. „Nauka“, Moscova, 1969.

Ca trăsătură distinctivă esențială a cunoașterii din perioada renescentistă și din perioadele următoare poate fi relevată trecerea de la constatare și contemplare la cercetare și experimentare activă a fenomenelor, de la deducții general-formale la reducere comparativă, de la filosofare pură la știință. S-au încercat marile clarificări și delimitări între credință (religie), filosofie și știință, între reflecție și experiență, s-au elaborat principiile și criteriile metodologice ale demersului științific și ale verificabilității veracității cunoștințelor. În acest scop, au fost introduse procedee speciale de măsurare și cuantificare, algoritmi de exactitate și precizie. Cunoașterea științifică s-a detașat din contextul experienței cognitive generale, instaurându-se ca model superior de interpretare a lumii și ca ideal final de atins pentru toate formele cogniției, în ciuda unor opoziții vehemente din partea obscurantismului religios și a metafizicii idealiste. Esența noii orientări și-a găsit expresia în *Novum organum* al lui Fr. Bacon, pe care autorul îl opune în mod deliberat vechiului *Organon* deductiv aristotelic. Bacon pune bazele metodei inductive moderne, caracterizată prin aplicarea seriei operațiilor analiză-comparație-observație-experiment. Se formulează faimoasele precepte cu nuanță programatică: „știința este putere“, „oamenii nu pot stăpâni natura decât supunându-se legilor ei“, „a cunoaște cu adevărat înseamnă a cunoaște prin cauze“. Sub influența lor stimulative, vor lua un puternic avânt științele „pozitive“ experimentale, care vor acumula într-un interval relativ scurt un material faptic atât de bogat și descoperiri atât de semnificative, încât vor determina o modificare fundamentală a imaginii omului despre Univers.

Un aspect esențial al dezvoltării științelor în perioada respectivă îl constituie pătrunderea rezultatelor și datelor lor în practica social-economică și îndeosebi în industrie. Revoluția industrială formulează primele comenzi sociale serioase față de cercetarea științifică. La rândul său, cercetarea științifică începe să devină beneficiară directă a condițiilor și tehnicii industriale. Aceasta

constituie premisele procesului de integrare socială a științelor, de coechilibrare a *gnosis*-ului și *praxis*-ului.

Orientarea generală a demersului cognitiv capătă eminent un caracter inductiv-analitic. Descompunerea și disocierea intensională devin operații fundamentale ale investigației științifice; ceea ce interesează sunt faptele în diversitatea lor specifică, elementele componente simple, „bazale“, ale lucrurilor. Ansamblul, sistemul sunt trecute pe planul al doilea, subordonate analizei atomare; se nutrește convingerea că înțelegerea și explicarea oricărui lucru se obține prin înscrierea simplă a analizelor și descrierilor fiecărui element component în parte (întregul nu există decât ca sumă de elemente). Legile și cauzele existenței întregului sunt reductibile la legile și cauzele elementelor. Tipul fundamental de determinism cu care operează gândirea științifică din acea vreme este cauzalitatea univocă, lineară, pusă în evidență și riguros demonstrată în cadrul mecanicii.

În concordanță cu aceste considerații de principiu, se realizează și procesul de „desfilosofare“ și delimitare a științelor „particulare“. Fiecare formă de cunoaștere trebuia să-și demonstreze atributul de știință pe baza a două criterii esențiale: a) existența unui obiect „propriu“ de cercetare, pe cât posibil neintersectabil cu obiectul altor științe, și b) aplicarea unor metode riguroase de investigare și analiză a faptelor corespunzătoare (de regulă, metode experimentale și metrice – cantitative); iar ca ideal explicativ de atins era stabilit modelul mecanist.

Pe măsură însă ce trecea timpul și în fața cunoașterii umane se ridicau probleme noi, care reclamau un alt algoritm de abordare, și acest al doilea *Organon* al științelor începe să-și arate slăbiciunea. Două momente răsculitoare merită a fi subliniate în acest context: a) relevarea inconsistenței metodologice și a efectului negativ general al închiderii ermetice în sine a științelor (netemeinicia izolării și opoziției compartimentale) și b) demonstrarea faptică a non-universalității modelelor mecaniciste și a procedeelelor atomare de

analiză (pe elemente). Profileate deja în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cele două momente capătă o deosebită amploare în primele 2–3 decenii ale secolului XX.

Astfel, dezvoltarea ideii de abordare „sistemică“ a universului și a deschiderii științelor, pe de o parte, în raport cu experiența care este permanent dinamică și variabilă, iar pe de altă parte, unele în raport cu altele, prin admiterea zonelor de intersecție și acceptarea posibilității unui aparat operațional comun, constituie premisa trecerii activității de cunoaștere într-o nouă fază calitativă de restructurare și reorganizare, care se desfășoară plenar în perioada contemporană. La aceste premise de ordin, să zicem, mai mult metodologic, se adaugă noul context al dezvoltării vieții social-economice. Noile comenzi sociale puse în fața științei o obligă pe aceasta să-și canalizeze interesele și dezvoltarea altfel decât a făcut-o până acum, să-și revizuiască și să-și perfecționeze aparatul de investigație și interpretare. Din această perspectivă, putem, într-adevăr, afirma că și cunoașterea umană parcurge în etapa actuală un proces de adâncă schimbare: așezarea pe baze metodologice noi, structurarea în raport cu obiective și scopuri noi.

Dintre principiile care se conturează tot mai pregnant în dezvoltarea cunoașterii științifice contemporane, cel mai important, prin implicațiile sale asupra structurii și logicii interne a sistemului de cunoștințe, este principiul *integrării sociale*.²

Epoca noastră a ajuns la formarea unei conștiințe clare, generalizate și imperative asupra importanței așezării și subsumării întregii dinamici a vieții sociale, economice și politice pe temelii științifice. Devenită mai conștientă și mai lucidă în legătură cu finalitățile sale, societatea contemporană se orientează tot mai mult spre știință, pentru a găsi răspunsuri optime nu numai la problemele actuale ale existenței și dezvoltării sale, ci și la cele privind viitorul

² P. Caraiosan, *Principiul integrării sociale a științelor*, în „Forum – Științe sociale“, Epistemologie socială, Anul III, Nr. 2, 1971.

ei. Spre deosebire de epoca primei revoluții industriale, care angaja doar științele mecano-fizico-chimice, epoca noastră, a revoluției științifico-tehnice și informatice, angajează în forme și planuri diferite toate științele, inclusiv științele socioumane ținute veacuri de-a rândul departe de problemele practice, tehnico-economice, ale societății. Acesta reprezintă într-adevăr un moment nou, deosebit de semnificativ pentru dezvoltarea înțelegerii raționale a raportului dintre întregul conținut al vieții și practicii sociale și cunoașterea științifică.

Afirmând concomitent caracterul aproximativ, relativ, al cunoștințelor științifice și caracterul obiectiv concret al adevărului în cunoaștere, metodologia sistemică obligă deopotrivă pe omul de știință la o atitudine antidogmatică, la căutări și verificări multilaterale și la eforturi de „desubiectivizare“, de dezantropomorfizare, prin coordonarea permanentă a punctelor de vedere, prin coroborarea și utilizarea simultană a mai multor metode complementare de investigație.

În planul cercetării științifice, se impune drept linie de conduită abținerea de la „personalizarea“ și absolutizarea egocentrică a rezultatelor cercetării proprii, necesitatea conectării și participării la procesul de comunicație și cooperare atât intra, cât și interdisciplinară.

Prin prisma acestei orientări, a reieșit clar că, de mai multă vreme, nici una dintre științele „clasice“ nu mai poate acoperi integral „obiectul“ ei. A devenit imperios necesară spargerea barierelor despărțitoare sau, cel puțin, maleabilizarea lor, și închegarea unor „comuniuni“ interdisciplinare. Pe de altă parte, a rezultat la fel de clar că simpla juxtapunere a „obiectelor“ științelor clasice nu acoperă decât în parte domeniul real al cunoașterii științifice; dezvoltarea științelor de graniță devine o necesitate și o condiție *sine qua non* a progresului ulterior al cunoașterii. Aceasta a pus însă în discuție și modul clasic de concepere, definire și clasificare a științelor. Dacă domeniile investigației nu mai pot fi delimitate *more geometrico*,

înseamnă că nici știința nu mai poate fi definită ca sistem închis, suficient sieși, prin indicarea „obiectului“ și „metodei“. Lucrul cel mai bun care se mai poate face este de a preciza, în principiu, unghiul din care se abordează cutare sau cutare „segment“ al realității, conceput ca subsistem în cadrul unui oarecare alt sistem „supraordonat“. Iar problema tradițională a clasificării științelor devine problema selectării și integrării într-un tablou unitar a „cunoștințelor adecvate“.³ O modalitate de realizare a unei astfel de cerințe o sugerează *Cibernetica* și *Teoria generală a sistemelor*, care s-au impus ca dimensiuni calitative noi ale cunoașterii contemporane.

În contextul actual, *Cibernetica* și *Teoria generală a sistemelor* îndeplinesc un rol metodologic esențial. În primul rând, ele deschid perspectivele unei abordări noi, funcțional-dinamice, a realității, bazate pe procedeele analizei informaționale, analizei operaționale și structurale, pe metodele analogiei, modelării și „cutiei negre“. În al doilea rând, ele asigură bazele comunicării, prin intermediul unui limbaj formal comun, între cele mai diferite sfere ale investigației științifice. Sub presiunea lor, „științele clasice“ sunt obligate să-și modifice conținutul informațional acumulat, să-și restructureze logica internă din perspectiva principiilor integrării largi a cunoștințelor. Se vorbește astfel de o „conștiință de sine“ a cunoașterii științifice contemporane, care rezidă în faptul că ea însăși devine obiect de cercetare („știința despre știință“, „teoria cunoașterii științifice“ etc.).⁴

În cadrul acestui proces de „autoreflexie“ și reelaborare critică, se înlătură și opoziția artificială dintre teoretic și aplicativ, dintre diagnoză și prognoză. Știința contemporană devine sau tinde să devină în același timp teoretică și aplicată, diagnostică și prognostică.

³ K. Popper, *Filosofie socială și filosofia științei*, Ed. Trei, București, 2000, p. 79.

⁴ J. D. Bernal, *După douăzeci și cinci de ani*, în „Știința despre știință“, Ed. Politică, București, 1968, p. 227.

Cuprins

Cuvânt înainte	5
CAPITOLUL I	
Particularități ale evoluției istorice a capacității cognitive a omului	7
CAPITOLUL II	
Devenirea psihologiei ca știință	17
1. Principalele momente în structurarea cunoașterii psihologice științifice	17
2. Din ce punct de vedere delimităm domeniul psihologiei ?	58
3. Problema legilor și criteriilor obiectivității în psihologie	66
CAPITOLUL III	
Psihicul ca sistem	75
1. Conceptul de sistem în știința contemporană	75
2. Cerințele analizei sistemice a psihicului uman	89
3. Coordonatele de definiție ale sistemului psihic	95
4. Particularitățile organizării sistemului psihic	101
CAPITOLUL IV	
Organizarea sistemului psihic în plan individual; „componentele“ structurale de bază	123
1. Componenta cognitivă	124
2. Componenta afectivă	183
3. Componenta motivațională	204

CAPITOLUL V

Psihicul și comportamentul	219
1. Aspecte generale ale legăturii dintre psihic și comportament	219
2. Cerințele reglării optime; particularitățile reglării de tip psihic	225
3. Niveluri de integrare și reglare psihică a comportamentului	239
4. Principiul feedback - feedbefore și organizarea comportamentului	243

CAPITOLUL VI

Personalitatea ca sistem „supraordonat“	255
1. Problema definirii conceptului de personalitate	255
2. Structura personalității	265
3. Dinamica personalității	273

În loc de concluzii	283
---------------------------	-----